

Валентина Живковић

LIGNUM CRUCIS У КАСНОСРЕДЊОВЈЕКОВНОМ КОТОРУ

У касносредњовјековној духовности и умјетности контемплација Страдања Христовог постаје најснажнији вид подстицања побожности вјерника. У сликарству се запажа веће присуство сцена из циклуса Страдања, док реликвије везане за Христову крсну смрт добијају изразиту улогу у црквеном, јавном, али и приватном животу. У вријеме кад религијским животом западне Европе доминира преокупација Христовим страдањем и крсном смрћу, а у аспидама олтарског простора двеју, по црквеној хијерархији, најзначајнијих которских градских цркава, катедралне цркве Светог Трипуна и конкатедралне цркве Свете Марије Колеђате, сликају се Распеће и сцене из циклуса Страдања. Два олтарска програма су настала у времену блиском периоду - у првој половини XIV вијека.¹

У олтарској апсиди которске катедрале, од некадашње декорације само су дјелимично сачуване двије композиције из циклуса Христовог страдања: Распеће и Скидање са крста. Испод Распећа, односно

¹ О живописању Катедрале сачувана је судско - нотарска исправа из 1331. године, према којој се Марин Мекша, Петар Бугонов, Михо Буће и Иван Дабранов обавезују да исплате сав рад грчким сликарима у цркви Светог Трипуна, в. *Monumenta Catarensis. Kotorški spomenici. Prva knjiga которских notara od god. 1326-1335, ed. A Mayer, Zagreb 1951*, (даље: МС I), 622. (исправа носи датум 10. 6. 1331. године). Датовање живописа у Светој Марији Колеђати је предложио Војислав Ј. Ђурић у периоду око 1300. године, сфр. Б. Ј. Ђурић, *Језици и њисмена на средњовјековним фреско - најџиисима у Воки Којторској: значај за културу и усменоси*, in: *Црква Свејшої Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 259.

испод фигура Лонгина и апостола Јована, налази се мотив Дијељења хаљина.² Према остацима сцена у апсиди може се закључити да је програм сликане декорације олтара обухватио циклус Страдања Христовог. Управо по томе апсидални програм Катедрале стоји на најтјешњој вези са нешто раније насталим живописом у апсиди Колеђате. Фреске у апсиди Колеђате су распоређене у три фриза око средишње представе Распећа, која је била већих димензија од осталих сцена. Припадају циклусима Страдања и Посмртних јављања. Цјелокупна апсидална сликана декорација у Колеђати је композиционо преузела форму италијанских на дасци сликаних Распећа, тзв. *croce dipinta*. Окосницу олтарског програма Колеђате чини тема Распећа у средини апсиде. Са осталим сценама, и посебно темама Христовог гроба и Христовог мртвог тијела, фреска распећа у Колеђати носи јасну сакраменталну симболику.³ Треба посебно истакнути да се распоред сцена у апсиди Катедрале битно разликује од оних у Колеђати, будући да у Катедрали представа Распећа није била већих димензија од осталих, нити су се око ње груписале друге сцене, како је то било замишљено у Колеђати. Пошто су у Катедрали сачувана само два фрагмента Распећа и Скидања са крста, не може се стећи увид у симболику цјелокупног апсидалног програма. Ипак, постојање сцена са крсном тематиком у самом литургијском фокусу градске катедралне цркве, као и чињеница да се ове сцене налазе у доњој зони која је била ближа очима вјерника, упућује на размишљање о снази култа Часног крста у Котору у вријеме настанка фресака. Од XIII вијека у Котору су постојале честице Часног крста у Катедрали, Колеђати, Светом Крсту, али и у приватном власништву. Предстве Распећа и сцене из Страдања у олтарским апсидама Катедрале и Колеђате подстицале су которске вјернике на контемплацију о трансупстанцији, као што су одсликавале и поштовање честица Часног крста које су се чувале у Граду. Данас се у

² Фреске у апсиди Катедрале су откривене 1897. године али су већ 1908. године поново премалтерисане. О постојању фресака у апсиди су писали: Ђ. Стратимировић, *О прошлости и немарсићу Боке Кошорске*, Споменик СКА XXVIII (1895), 20; И. Стјепчевић, *Вођа њо Кошору*, Котор 1926, 34; Id. *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 15; С. Радојчић, *О сликарству у Боки Кошорској*, Споменик САН СЦП (1954), 56-58; М. Милошевић, *Фреске у кошорској катедрали*, Зограф 1 (1966), 34; П. Мијовић, *Сликарство и примјењена умјетност*, in: *Историја Црне Горе 2/1*, Титоград 1970, 289-290; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске*, Београд 1975, 58.

³ О сачуваним фрескама у Колеђати и њиховом програмском и идејном значењу, сфр. В. Живковић, *Зидно сликарство у цркви Свете Марије Колеђате у Кошору*, Бока 21, Херцег-Нови 1999, 119-155.

Реликвијару Светог Трипуна чува осам честица дрвета крста, од којих су три у сребрној опреми и припадали су Катедрали, цркви Свете Марије Колеђате и братовштини Светог Крста.⁴

Честице *lignum crucis*, ове најпоштованије хришћанске реликвије, у Котору се помињу више пута током неколико вјекова. Први пут је постојање *lignum crucis* у граду, и то у Катедрали, забележено 1270. године током једног спора око патроната над црквом Светог Луке. Парница је вођена поводом тврдње Миха и Трипа Пасквалија да су рођаци Мавра Казафрангија, ктитора цркве Светог Луке. Тада су зетски епископ Неофит и которски бискуп Марко изнели *lignum Domini-cum, icones, et reliquias S. Triphonis* пред којима је требало да се закуну которски грађани о тачности тврдње Пасквалијевих.⁵ Према томе, *lignum crucis* је, поред реликвија светог Трипуна и светих слика, био највећа светиња Града над којом су се јавно заклињали Которани. У најранијим сачуваним судско-нотарским списима из XIV вијека на неколико мјеста се помиње *ligno crucis*. Године 1327. Доминик Угрин откупљује *lingo domini* од Ивана, сина покојног Николе Дабронова из Котора. Иван је реликвију добио од једног Дубровчанина.⁶ Треба посебно истаћи да је управо Иван Дабронов (*Dabronis*) један од прокуратора који ће се неколико година касније обавезати да исплате грчке сликаре који су осликали Катедралу. Јелена де Драго у свом тестаменту из 1333. године оставља *ligno crucis domini nostri Iesu Christi* реликвију катедрале Светог Трипуна.⁷ Потврду извршења ове опорукe имамо у тестаменту Јеленине сестре, Дее, удовице Јунија Гондоле из

⁴ И. Стјепчевић, *Катедрала св. Трипуна у Котору*, 23-24.

⁵ Документ који се чува у Архиву ЈАЗУ (II б 21, п. 303-304), односно препис из XVIII вијека, објавио је С. Ћирковић, *Парница о цркви Светиој Луке у Котору*, in: *Црква Светиој Луке кроз вјекове*, Котор 1976, 136. О овој парници као и о сумњама да се ради о аутентичном документу писао је и Милош Милошевић у истом зборнику посвећеном цркви Светог Луке, в. *Кључни документи о цркви Св. Луке у Котору од краја XII до краја XVIII вијека*, 163-166, н. 44. Знатно краћи, и због тога неразумљив, препис ове исправе, према Фарлатију и Колетију (*Illyricum sacrum* VI, 442), објављен је у *Monumenta Montenegrina knj. VI, t. I, Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan, ed V. D. Nikčević, Podgorica 2001, 96-97*, али је *lingum Dominicum* погрешно преведено као "крст"

⁶ *Monumenta Catarensia* I, 353. О трговини и поклањању реликвија у средњем вијеку, cfr. P. J. Geary, *Living with the Dead in the Middle Ages*, Ithaca, London 1994, 194-217.

⁷ *Monumenta Catarensia* I, 1132; о томе такође, в. И. Стјепчевић, оп. цит, 23-24.

Дубровника и кћери Медоша Драго, такође из 1333. године. Према одредби опорукe своје сестре Јелене, Деа предаје, преко Јунија База-лијева и Мата Јакањина реликвију Светог Трипуна сребрну плочицу у којој се налази мали крст направљен од дрвета христовог крста (*in reliquiis sancti Triphonis unam parnam tabulam argenteam, in qua dicebatur esse crux quedam de lingno crucis domini nostri Jesu Christi.*)⁸. За катедралу Светог Трипуна је везана још једна реликвија Часног крста која се чувала у цркви Светог Крста. Тимотеј Цизила у *Bove d'Oro* (Златни во) из око 1624. године каже да "... постоји комадић дрвета који се користи у Св. Трипуну за клањање за Велики петак, а он је смјештен под кључ у шкрињу братовштине пресветог (Св. Крижа) или нашег оца Бенедикта."⁹ У овој реликвији треба свакако препознати честицу Часног крста, коју је цркви Светог Крста даровао *Medoje Schabalo* 1342. године, а коју помиње у свом извјештају и бискуп Марин Драго приликом обиласка которских цркава 1687. године.¹⁰ Ови помени честица часног крста временски су веома блиски настанку иконографског програма у апсиди Катедрале. Присуство представе Распећа и сцена из циклуса Страдања у олтарској апсиди Катедрале добија своје потпуније значење у контексту поменутог обичаја прослављања *lignum crucis* током службе на Велики петак, ако се претпостави да је исти обичај уведен већ након 1342. године. У XVI вијеку је познато да се у Ризници Катедрале, поред честица *lignum crucis*, чува још једна реликвија Христовог Страдања - дјелић стуба при којем је Христос био бичеван. Ову реликвију је поклонио Јеролиму Бући (који је бискуп 1583. године) његов стриц Фране, фрањевац, а Јеролим ју је предао доминиканцу Вицку Пасквали, да буде изложена у доминиканској цркви Светог Николе.¹¹

Почетком XV вијека још једна которска религијска братовштина, братовштина Светог Духа, посједовала је *lignum crucis*. У њеном Статуту је записано да је 1410. или 1411. године мајстор Новак ковач

⁸ *Monumenta Catarensia. Kotorски spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981, (даље: МЦ II), 317.

⁹ Цитирано према преводу "Златног вола" Снежане Пејовић у: *Анализити. Хроничари. Биографи. Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека* Цетиње 1996, 67.

¹⁰ И. Стјепчевић, оп. цит. 24, н. 174. О крсту из Светог Јосипа који је припадао братовштини Светог Крста, в. Ц. Фисковић, *О умјетничким сјоменицима града Кошора*, Споменик САН ЦСЦ, Београд 1953, 92.

¹¹ И. Стјепчевић, оп. цит. 24.

(*spadar*) изјавио како је Братовштини поклонио честицу Часног крста.¹²

Колегијална црква Свете Марије је такође чувала честицу Часног крста. Први сачувани помен о њој имамо у попису намјештаја цркве из 1515. године. Тада је утврђено да се у цркви налазе три крста (један велики и два мала) и *lignum crucis*.¹³ Из докумената је познато да се 1436. године златар Марин обавезао да уради сребрни крст за цркву Свете Марије Колеђате. За овај посао примио је од настојника цркве архиђакона Ивана Палташића и дон Марина Тихоја двије либре финог сребра и три златна дуката.¹⁴

Честице Часног крста и оруђа Страдања Христовог имале су веома истакнуту улогу у државној симболици као владарске инсигније, што је нарочито долазило до изражаја када су биле чуване у катедралним црквама и владарским задужбинама.¹⁵ У најближој вези са овом симболиком реликвија јесте чињеница да су у Котору симболи градске власти били крст и застава које је капетан Никола Бућа у бици код Велбужда 1330. године отео од непријатељ, и које су Которани након побједи српске војске над бугарском, добили од краља Стефана Дечанског, у захвалности због херојства. Овај крст постаје тријумфални крст и, заједно са заставом, амблем свечаности прославе патрона града, светог Трипуна. Тада би братовштина морнара на тргу испред Катедрале стављала крст на копље застеве.¹⁶ Симболика крста као знака Божје помоћи владару у борби против непријатеља, добила је своје пуно значење у мјесту које је крст задобијен у бици код Велбужда добио у церемонији Трипуњдана. Као симбол моћи Града, не везује се за институцију владара, већ показује трајање которске градске власти и

¹² Ј. Антовић, *Сташуйи брашовишине Светои Духа у Котору*, Годишњак Поморског музеја у Котору (ГПМК) XLI-XLII, 141.

¹³ И. Стјепчевић, оп. цит. 24.

¹⁴ Ц. Фисковић, оп. цит. 92 (према СН XIV, 169).

¹⁵ О култу Часног крста, cfr. A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le developpement d'une culte*, Paris 1961. О владарским инсигнијама на Западу, cfr. P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, vol. II, Stuttgart 1995. О реликвији Часног крста као владарској инсигнији код Немањића, в. С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV вијека*, Београд 1994; eadem, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997; Д. Поповић, *Sacrae reliquiae Сисове цркве у Жичи*, in: *Манасијир Жича*. Зборник радова, Краљево 2000, 17-33.

¹⁶ G. Gelcich, *Storia documentata della Marinerezza bocchese*, Ragusa 1889, 28-29. О прослављању светог Трипуна у Котору, cfr. И. Стјепчевић, оп. цит. 47-57.

управе, која је опстајала углавном непромијењена, како током врховне владавине Немањића, тако и под млетачком управом. Током процесије, када се градом носе мошти светог Трипуна, као и друге реликвије светитеља, посебна пажња се поклања реликвији *lignum crucis*, коју "бискуп због тежине и терета славне главе овог свеца која га оптерећује, обично је предаје у руке ђакона или другог помоћника. А он носи лагано, благословљено и чудесно дрво св. Крима, за којег се сматра да је носио владара небеса и нашег Спаситеља", како нас извјештава око 1624. године бенедиктанац Тимотеј Цизила у *Bove d'Oro*.¹⁷ Оваква симболика побједоносног крста у Котору је добила специфично значење, будући да представља снагу и вјеру градске комуне и њене политике вођене под заштитом светог Трипуна.

За шире разумијевање култа часног крста у Котору, у контексту касносредњовјековне западноевропске културе и побожности, неопходно је осврнути се на оснивање цркве и религиозне братовштине Светог Крста, која је већ средином XIV вијека чувала реликвију *lignum crucis*. *Fraternitas S. Crucis* ће својим дјеловањем снажно утицати на формирање једног посебног вида религиозне праксе у граду, али и на одабир сликарских тема и развој иконографије у которским црквама. Братовштина Светог Крста је најстарија позната братовштина у Котору. Према пракси бичевања коју су њени чланови упражњавали називала се и *batentium* или *flagelantium*. Њен Статут потиче из 1298. године, али је сачуван препис из XV вијека, који се чува у Бискупском архиву у Котору. Братовштина је у своје редове примала и племиће и пучане, у почетку само мушке, а касније и женске чланове. Матична црква братовштине, црква Светог Крста, налазила се на Крепису у близини Катедрале. Како је братовштина посебно његовала идеју милосрђа и хуманитарно дјелање основала је 1372. године заклониште за сиромаше, *hospitale pauperum sce Crucis*.¹⁸

Најранији записи који се односе на братовштину бичевалаца Светог Крста сачувани су у судско-нотарским књигама из четврте деценије XIV вијека. Црква Светог Крста се помиње у више исправа, које се претежно односе на имовинска питања поводом црквеног земљишта.¹⁹ Такође има примјера исправа у којима се помињу куће у граду које унајмљује братовштина бичевалаца (*fraternitate flagellanti-*

¹⁷ Аналисџи. Хроничари. Биографи, 61.

¹⁸ И. Стјепчевић, оп. цит, 60.

¹⁹ МС I, 1045; МС II, 275, 943.

um).²⁰ Ипак више сачуваних исправа из овог периода представља опоручно завјештање братовштини бичевалаца и цркви Светог Крста, те се из њих може стећи увид у значај који су бичеваоци Светог Крста имали у Котору у XIV вијеку. Заоставштине флагелантима и братовштини се могу класификовати према садржају опоруче. Најчешће се остављаја новац за саму цркву или братовштину, затим за изговарање миса за спас душе опоручитеља, али се новац намјењује и за радове који би се изводили у цркви. Може се издвојити неколико опоруча. Већ поменута Јелена, кћи покојног Медоша Драго, оставља у својој опоручи *unum mesale Frustatis*.²¹ Грубе Абрае оставља у тестаменту из 1332. године цркви Светог Крста десет перпера *pro anima mea*.²² Новац за извођење неких радова на цркви Светог Крста оставља у тестаменту из 1335. године презбитер Јакобус де Милдо (*item dentur ecclesie sancte Crucis flagellantium in opere ecclesie perperi decem et unom mensale de tamula*).²³ Деса де Гала 1333. године оставља *ecclesie sancte cruciz fragellantium nappam una cum belecono*.²⁴ Једна исправа у судско-нотарској књизи которског архива, настала читав вијек касније, расвјетљава праксу братовштине флагеланата, као и услове под којима је изнајмљивала земљиште. Наиме, братовштина Светог Крста је 3. 4. 1430. године дала *dum Raticho de Tolano, dum Zunco Dobroslav i dum Zunco de Mare* виноград и земљу у *Corvese*, а они су морали да се подреде правилима братовштине у погледу бичевања (*ad flagellare*).²⁵ Овдје се треба нешто више задржати на историји и разлозима настанка флагеланата у католичким земљама. Братовштине флагеланата, чији су чланови ходали у процесима и бичевали се, настају током XI и XII вијека. Црква их је повремено забрањивала, али су успијевали да

²⁰ У исправи од 8. 11. 1332. године свјештеници Марције, Марин, Нуције, Доминик, Брате и Тома, клерици цркве Свете Марије од ријеке, изјављују да им је братовштина бичевалаца исплатила најам куће, *сfr.* МС II, 172. Свештеници Басе и Аполенарије, ђакон Вали, опати и управитељи црква Светог Петра и Андрије у Крепима, заједно са насљедницима (хередитарима) ове цркве - Донеом мајстора Мартина, Џивом Петра Вита, Грубом Груња и Мартином Сираном 23. 2. 1336. године изнајмљују братовштини бичевалаца кућу, док траје братовштина, за осам гроша годишње. Поправке на кући је дужна да врши братовштина на свој трошак, *сfr.* МС II, 1585.

²¹ МС I, 1132.

²² МС II, 57.

²³ МС II, 1204.

²⁴ МС II, 421.

²⁵ Историјски архив Котор, судско-нотарске исправе СН V, 113.

се одрже до XVI вијека.²⁶ Побожно бичевање достиже свој процват у XII и XIV вијеку. Пракса самобичевања изгледа да се на европском тлу прво појавила у неким манастирским заједницама у Италији, у раном XI вијеку. Међутим, религијско бичевање је постало групна активност тек средином XIII вијека, када је серија катастрофа довела до ширења мишљења да је човјек својим гријесима изазвао Божји гњев. Након што им је "небеско писмо" донио анђео, флагеланти су преузели 1260. године ходочашће. У писму се каже да се Бог разбијеснио због људског непоштовања дана *Sabbath* и да је одлучио да ишиба хришћане, а уништио би и цио свијет да није посредовања анђела и Богородице, као и начина живота флагеланата. Божја милост биће дата свим онима који постану чланови братства, док су сви други били у опасности од ватре пакла. У временима страха од куге у XIV вијеку, када влада опште осјећање страха, кривице и кајања, флагеланти постају нарочито активни и популарни.²⁷ Сматрали су да је крв која се излива бичевањем најузвишеније истицање крви од времена Христове проливане крви. Вјеровали су да се бичевањем уједињују са Христовом крвљу, те да ће бити спашени и да им не треба посредништво светитеља, јер носе на сопственим тијелима и у души Христове стигмате.²⁸ Бичевали су се два пута дневно и једном ноћу у периоду од тридесет и три дана, у част Христових земаљских година. Већи дио дана су проводили изговарајући *Ave* и *Pater*, пјевали су химне, а током бичевања су пјевали службу покајања. Њихово самокажњавање као облик покајања је моментално олакшавало душу од осјећања кривице. Веза између страха од куге и активности флагеланата је експлицитна у тврдњи флагеланата да им је на дан Божића 1348. године, када се куга стишала, анђео поново донио писмо од Богородице које је било њима упућено. У писму се налазио Христов опрост њихових грјехова. Папа Климент VI је покушао 1349. године да забрани покрет, а 1351. су и распуштени. Међутим, успјели су да се одрже још неко вријеме.²⁹

²⁶ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ed A. Badurina, Zagreb 1979, 299-230.

²⁷ О покрету бичевалаца за вријеме велике епидемије у XIV вијеку, cfr. P. Ziegler, *The Black Death*, London 1997, 69-79. Најисцрпнија историја покрета флагеланата: J. Mc Cabe, *The Historu of Flegellation*, Girard, Kansas 1946: G. Leff, *Heresy in the Later Middle Ages*, vol. II, chap. VI, Manchester 1967.

²⁸ R. W. Southern, *Western Societu and the Church in the Middle Ages*, London 1970, 307.

²⁹ Познато је да се у Сијени и света Катерина бичевала, cfr. M. Meiss, *Painting in Florence and Siena after the Black Death. The Arts, religion and Society in the Mid - Fourteenth Century*, Princeton University Press 1978, 80-82.

Флагеланти су у западноевропском касном средњем вијеку били типичан покрет народне побожности, а куга им је само додала експлозивну енергију.³⁰

Которска братовштина Светог Крста је имала на свом челу магистра и управни одбор састављен од угледних которских грађана. Позната су нека имена магистара и чланова одбора. Године 1432. магистар братовштине Светог Крста и хоспитала је био Пирко Остојица,³¹ док су изабрани одбор чинили: свештеник Никола Павлов Бућа, Драго Лукин Драго, Марин Друшко, Лука Паутинов и Добрин Милојице Палташић.³² Стефан Калођурђевић је био члан братовштине Светог Крста, а 1439. године је и на њеном челу.³³ Они су наручивали код которских златара крстове и реликвијаре за цркву Светог Крста. Године 1442. Лука де Паутино наручује код златара Андрије Изата позлаћени крст за цркву Светог Крста.³⁴ Старатељи братовштине Светог Крста (Стефан Калођурђевић, словенски писар, Андрија из Шибеника, берберин - зубар и Никола Рицо, стријелац которске тврђаве) наручују 1444. године код златара Марина Адамова два сребрна и позлаћена реликвијара (*unius manus et unius pedis faciendates de argento*) за братовштину Светог крста 1444. године.³⁵ Златар Андрија ипак је 1445. године добио од надстојника братовштине Светог Крста двије либре сребра да изради сребрни крст за братовштину.³⁶ Други крст за ову братовштину је урадио златар Трипун Палми 1473. године.³⁷ Средином XV вијека которска братовштина флагеланата се назива *scuola dei*

³⁰ Southern, op. cit, 309.

³¹ Пирко Остојица (*de Hostoica*) се сријеће и у судско - нотарским исправама из четврте деценије XV вијека. Његова кућа се налазила код цркве Свете Марије на ријеци, cfr. СН V, 485. (26. 2. 1432. године).

³² Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни животи сѣпарої Кошора (XIV-XVIII вијек)*, књ. 2, Цетиње 1957, 15.

³³ О личности и јавним градским функцијама Стефана Калођурђевића, cfr. Б. Ј. Ђурић, *У сјенци фиренџинске уније: црква Св. Госѣође у Мржѣну (Бока Кошорска)*, Зборник радова Византолошког института (ЗРВИ) 35, Београд 1996, 12-24, et passim; Ђ. Петровић, *О Сѣфану Калођурђевићу и њејовој йородици*, ГПМК XLVIII-XLIX, Котор 1999-2001, 41-55.

³⁴ Р. Ковијанић, *О мајсѣорима сребрне йале кошорске катѣдрале*, Старине Црне Горе III-IV (1965-1966), 83.

³⁵ Ibid, 82; И. Стјепчевић, оп. цит, 17.

³⁶ Ц. Фисковић, оп. цит, 93, (према: ЦН IX, 199).

³⁷ Ц. Фисковић сматра да је то крст који се чува у цркви Светог Јосипа, loc. cit. исто сматра и В. Ј. Ђурић, *Умјетносѣй*, in: *Исѣорија Црне Горе 2/2*, Титоград, 1970, 529.

battenti, будући да је тада Котор био под врховном влашћу Млетачке Републике. Из извора се сазнаје да су просторије Братовштине коришћене и у политичке сврхе које немају никакву религијску позадину.³⁸ Оваква промјена контекста религијске братовштине управо у вријеме млетачке управе можда говори о једном ширем аспекту венецијанске политике према подручјима која су била под њиховом влашћу.³⁹

Једна которска билатерална слика на дасци, која се данас налази у которској катедрали, има стилске карактеристике касне готике и ране ренесансе и иконографски се везује за братовштину Светог Крста. Будући да показује снажне одјеке стила великог которског и дубровачког сликара XV вијека, Ловра Добричевића, везује се за стваралаштво Ђурђа Базиља, његовог ученика и сарадника, који се 1468. године обавезао братовштини Светог Крста да ће направити велику олтарску палу.⁴⁰ На једној страну слике приказана је Богородица, испред црвене

³⁸ У прољеће 1449. године млади пучани Данијел Друшко, Jakob dell' Abate и Agostino da Schuli су жељели да оснују нову странку (*una nuova setta*). Без знања кнеза су се састајали по својим кућама. Када је кнез то сазнао поручио им је да морају да поштују градске законе. Наиме, нешто раније 1430. године Сињорија је због страховања которске властеле од зборова, којих је било доста у граду, и који су лако могли да се претворе у nerede и сумњицења (*scandala et suspiciones*), донела закон против одржавања градских зборова, који нијесу добили претходну дозволу од стране провидура. Међутим, тројица пучана су наставила са својим активностима, те је провидур нерадо дао дозволу да се састане збор од малог броја људи. Како је том приликом дошло до нереди, провидур је наредно да се могу састајати у просторијама братовштине бичевалаца (*scuola dei battenti*), cfr. А. Ст. Дабиновић, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420-1797)*, Zagreb 1934, 86, 96-97. О окупљању грађанских представника, без знања и дозволе кнеза, cfr. *Историја Црне Горе* 2/2, 263-264.

³⁹ О венецијанској политици према затеченој културној традицији и локалној црквеној пракси на Криту, cfr. М. Georgopoulou, *Late Medieval Crete and Venice: An Appropriation of Byzantine Heritage. The Art Bulletin*, vol. LXXVII, n. 3 (1995), 479-496.

⁴⁰ Которски сликари Ђурђе и Павле Базиљ стварали су у сликарским оквирима које је поставио Добричевић. Као ученици и сарадници Ловрови, имали су у Котору и Дубровнику своје радионице. Ђурђе Базиљ је Добричевићу од свих сарадника постао најближи, радећи најдуже са њим. После рада са Ловром у Дубровнику, вратио се у Котор. Ђурђе је у Котору радио у радионици своје породичне куће у улици Марије Магдалене. У которским архивским списима се сусријеће у марту 1468. године, када је забиљежено да је трговао неким воском који је припадао братовштини Светог Крста. Исте године

завјесе, на чијим кољенима лежи мали наги Христос. Богородица приклоњене главе и склопљених руку адорира Христа. Са друге стране је *imago pietatis* - мртав Христос, допола у саркофагу, прекрштених руку, стоји испред крета у стјеновитом пејзажу. На тамнозеленој позадини истиче се пусти брдовити пејзаж окер боје. Обије представе су уоквирене тролистом. Иконографски елементи на овој двостраној култној слици могу да укажу на теолошко и девоционално значење, као и да пруже могуће решење за проблем њене првобитне локације, односно намјене. Инсистира се на крви Христовој која је представљена на неколико мјеста. Христу се сливају капи крви низ чело, врат, из ране на грудима, низ подлактице из рана на рукама. Капи крви су насликане и како се сливају око чавала којима су биле прикуцане Христове руке на крсту у позадини. Оваква иконографија теме *imago pietatis*, са мањим одступањима, била је уобичајена у византијској и италијанској умјетности, док су нешто другачија рјешења била заступљена у областима сјеверне Европе касног средњег вијека.⁴¹ Међутим, питање уређивање мјеста настанка одређеног иконографског типа представе *imago pietatis* је од споредне важности пред проблемом расвјетљавања разлога прихватања и начина перцепције ове теме у одређеној средини, а у овом случају то је касносредњовјековни Котор. Архетип-

је израдио велику палу за ову братовштину, а нешто касније и једну слику за неког которског грађанина, сfr. Б. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 84-85. н. 305.

⁴¹ О различитим иконографским рјешењима представе *imago pietatis*, сfr. G. Schiller, *The "Arma Christi" and Man of Sorrows*, in: *Iconographu of Christian Art*, vol. 2. *The pasion of Jesus Christ*, London 1972, 184-230. Када је ријеч о самом настанку ове теме, несумњиво је њено византијско поријекло у основи, али је у католичкој средини добила различиту функцију и значење. О проблемима да ли су одређене иконографске варијанте теме *imago pietatis* настале у византијској или италијанској средини се доста писало. Свакако треба издвојити: E. Panfosku, *Imago Pietatis*, in: *Festhrift für Max Ferdländer*, Leipzig 1927, 206-308; G. Millet, *Recherches sue l'iconographie de l'evangile*, Paris 1916, 483-488; D. I. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus - das Bild*, Munchen 1965, 197-289; C. Eisler, *The Golden Christ of Cortona and the Man of Sorrows in Italu*, *Art Bulletin* LI, n. II (1969), 107-118; H. Belting, *An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* (DOP) 34-35 (1980-1981), 1-16; Z. Demori - Staničić, *Neki problemi kretska - venecijanskog slikarstva u Dalmaciji*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (PPUD) 29, Split 1990, 102-104; И. М. Ђорђевић, *Две занимљиве њредсјаве мртвој Христиа у српском зидном сликарсјиву средњег века*, *ЗРВИ* 37 (1998), 185-198; Д. Симић - Лазар, *Каленић. Сликарсјиво. Исјиорија*, Крагујевац 200, 140-164.

ска слика за представу *imago pietatis* Западу је била мала икона у мозаику из цркве *S. Croce in Gerusalemme* у Риму. Црква *S. Croce in Gerusalemme* је била значајно ходочасничко мјесто у Риму, јер су се и њој чувале и славиле реликвије Страдања и честица Часног крста, док је сама икона у мозаику са представом *imago pietatis* уздигнута у ранг чудотворне иконе.⁴² Постојање и поштовање *lignum crucis* у которској цркви Светог Крста, свакако оснажује претпоставку да је представа *imago pietatis* управо настала за ову цркву и братовштину. Још једна касноготичка представа *imago pietatis*, у форми рељефа, везује се за братовштину и цркву Светог Крста. На рељефу су представљени и чланови братовштине у молитви, као и оруђа Страдања Христовог. Претпостављено је да се рељеф налазио у лунети цркве Светог Крста.⁴³ На основу овог рељефа и двостране иконе може се претпоставити да је *imago pietatis* била основна култна представа которске братовштине Светог Крста у овом периоду. Представа *imago pietatis* је на Западу постала амблематска слика и визуелни израз касносредњовековне побожности, која је пут ка сједињавању са Богом тражила у мистичкој контемплацији и уживљавању у Христово страдање. Два основна начела овог вида побожности, *imitatio* и *compassio*, сажета су управо у идеји и форми двостране которске иконе са представом *imago pietatis* и Богородице са Христом. То је слика Христове жртве за људски род, али је и слика која подстиче осјећај жалости код човјека због Христовог страдања. Сликање крста у позадини, као и наглашавање крви која се слива низ Христове ране, несумњиво упућује на религијску праксу братовштине Светог Крста у Котору, као и на њихово поштовање *lignum crucis*.

⁴² Икона у мозаику из Рима је уздигнута у ранг оригиналне иконе из времена папе Гргура Великог, док је сама настала око 1300. године у Цариграду, а у Италију је стигла тек око 1380. године. Њен настанак се везује за легенду (која датира око 1400. године) како се папи Гргуру Великом док је служио мису појавио Христос и из његових рана се излила крв у путир. Тада је папа наручио да се изради икона са представом *imago pietatis*, cfr. G. Schiller, op. cit, 199-201; H. Belting, *Likeness and Presence. A. Historu of the Image before the Era of Art*, Chicago and London 1994, 337-341. О миси папе Гргура и односа картузијанаца према *imago pietatis*, cfr. с. Bertelli, *The Image of Pitu in Santa Croce in Gerusalemme*, in: *Essaus in the Historu of Art Presedent to Rudolf Wittkower*, London 1967, 46-55.

⁴³ В. Ј. Ђурић, *Умјетносци*, in: *Историја Црне Горе 2/2*, 515-516. Цвито Фисковић је оцијенио да рељеф има стилске облике готике XV вијека, cfr. Ц. Фисковић, оп. цит. 88.

Култ Часног крста се током XIV и XV вијека испољавао у умјетности, као и у религијском и политичком животу Котора на више начина. Разматрање поштовања *lignum crucis* у касносредњовјековном Котору указало је на сакралну, али и државну симболику ове реликвије. Преплитање ових улога манифестовало се у свечаности прославе Светог Трипуна. Програми сликане декорације олтарских апсида Катедрале и Колеђате из прве половине XIV вијека свједоче о снази поштовања *lignum crucis* у Котору овог периода. Оправданост оваквог тумачења потврђује постојање честица Часног крста у овим црквама. Такође, ова најпоштованија реликвија се чувала и у цркви Светог Крста, чија је братовштина његовала побожност и религијску праксу у којој кључно мјесто заузима *imitatio crucis* и уживљавање у Страдање Христово, док је њихова амблематска представа била *imago pietatis*.

Valentina Živković

Lignum Crucis in late mediaeval Kotor

Summary

The cult of Honorable Cross, during 14th and 15th century, was present in art as well as in the religious and political life of Kotor, in various ways. Speculation on respect of *lignum crucis* has implicated to the sacral as well as state symbolic of this particular relic. Interlacing of these different roles was especially evident during celebration of Saint Tripun. Decoration of alters' apses of Cathedral and Coledata from the first half of 14th century testify about strength of respect of *lignum crucis* in Kotor of that time.